

מיכה גודמן

הנאום האחרון של משה

דביר

רחיטי לפרק האחרון בחלק הזה של הספר. אך קודם שאגיע אליה, אנסה לעמוד על עקרונות החינוך המוסרי של ספר דברים.

הסיפור הלאומי והאישיות הלאומית

הסיפורים שעם מספר לא רק משקפים את אופיו הם גם מעצבים את אופיו. אפלטון, בדיאלוג הגדול "פוליטיאה", שבו ניסה לשרטט את דיוקנה של המדינה האידיאלית, טען שאחד מתפקידיהם של השליטים הוא לשלוט על הסיפורים שאנשים מספרים זה לזה. על פי אפלטון, יש לצנזר סיפורים המחלישים את האומה²³ ולעודד ולטפח סיפורים שמחזקים אותה. נוסף לכך, על השליטים להיות בעצמם מספרי סיפורים. ישנו סיפור מכונן אחד, שאם השליט יצליח לשתול בתודעת האומה, הוא יביא לגיבוש אומה מחויבת יותר ולחינוכם של לוחמים מסורים ואמיצים יותר. זהו הסיפור על לידת האומה מן האדמה. לפני שנים רבות המדינה שכנה מתחת לפני הקרקע – כך מתחיל הסיפור שיש להטמיע בלב האזרחים. לאחר זמן העלתה הארץ את אזרחיה מתוך מעמקה אל פני האדמה, "ולפיכך חייבים הם גם עתה לראות בארץ שהם שוכנים בה את אמם ומחנכתם, ולפיכך להגן עליה בעצה ובגבורה שעה שתתקף."²⁴

אזרחים ולוחמים צריכים להאמין, שהם בני המקום שהם חיים בו והם נלחמים עליו. שהם מקומיים במובן העמוק והישיר של המילה. שקיבלו את חייהם מהמקום שבו הם חיים. האדמה ילדה אותם, היא האמא שלהם, והם ימסרו על הגנתה את חייהם אם ידרשו לכך. ככל שהסיפור הזה מוטמע יותר בתודעת העם, כך יגברו תחושת הסולידריות של הלוחמים והתעוזה שלהם. הרעיון שהארץ היא מולדת, שהאדמה היא אמא, וממילא שזהות האזרחים נובעת מהמקום שהם חיים בו, מנוסח אצל אפלטון בצבעים עזים, אבל זהו רעיון חוצה דורות ותרבויות. עמים יונקים את זהותם מהאדמה. גם אם הם אינם מאמינים למיתוס כלשונו, ואינם חושבים שהגוף עצמו

פרק ב'

הזיכרון המגונן

את נאומו נושא משה בעיצומה של מלחמה. שני קרבות גדולים שכּהם הוכנעו מלכי האמורי, סיחון ועוג, כבר נערכו, והמערכה על כיבוש עבר הירדן המערבי מתקרבת. זה הרגע שבו עומד משה מול העם ונפרד ממנו. אך נאום אמצע המלחמה אינו עוסק כמעט במלחמה. הוא איננו מתייחס לפעולות הצבאיות שעל בני ישראל לנקוט כדי לנצח בקרבות. עיקרו של הנאום מוקדש לפעולות שעל העם לעשות כדי להתמודד עם התוצאות הצפויות של הקרבות. אפשר להניח שהעם חושש ומודאג בעיקר מהאפשרות של כישלון בקרבות, אך משה אינו פוחד שמא העם יפסיד במלחמה. הוא יודע שתהיה הצלחה, ומזה בדיוק הוא פוחד. הוא חושש שההצלחה הצפויה לכני ישראל תשבש את תודעתם המוסרית והרוחנית. לכן נאומו אינו מתמקד בהתגוננות הנדרשת מפני איומים צבאיים כדי למנוע הפסד, אלא במאבק בנוקים הפסיכולוגיים והמוסריים שהם תוצאת הניצחון.

טיפוח של תודעה לאומית מוסרית ורגישה הוא אחד המוקדים של ספר דברים, אך יש לספר גם צד נוסף, נעים הרבה פחות. ספר דברים הוא הספר האלים ביותר בתורה. הוא מצווה על אלימות חסרת הבחנה נגד יושבי הארץ, על השמדת כל יושביה. המתח שבין הרגישות המוסרית של הספר לבין האלימות הקיצונית שהוא מטיף לה, הוא המתח הקשה ביותר והמורכב ביותר בנאום. את ההתמודדות איתו

אכן נולד מהאדמה, הזחות עודה יונקת ממנה. כך מעצבים תודעה פטריוטית ומעצימים תחושות לאומיות – כך מאדירים את המיתוס של הילידיות. אנחנו מכאן, אומרים לעצמם האזרחים הנאמנים של אומתם.

משה רבנו, ערב הכניסה לארץ, מציע חלופה ערכית מפתיעה למיתוס הזה. גם הוא מספר לעם סיפור, אך זהו סיפור אחר, ובעצם תמונת מראָה של הסיפור הילידי. משה מספר לעם שהוא לא מכאן. שהוא לא ילידי ולא מקומי, ושהאדמה הקדושה לא ילדה אותו. הוא מציע נוסח מתומצת של הסיפור הלאומי ותובע מהעם לחזור עליו בקול רם בכל שנה, כאשר פירות האדמה מוגשים לכוהן:

וְלִקְחַתְּ מִרְאשֵׁית כָּל פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר תִּבְיָא מֵאֲרֶצְךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ וְשִׂמְתָּ בִטָּנָא וְהִלַּכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשֹׁכֵן שְׁמוֹ שָׁם. וּבָאתָ אֶל הַכֹּהֵן אֲשֶׁר יִהְיֶה בַיָּמִים הֵהָם וְאָמַרְתָּ אֵלָיו הַגְּדַתִּי הַיּוֹם לַה' אֱלֹהֶיךָ כִּי בָאתִי אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאֲבוֹתַיִנִי לָתֵת לָנוּ. [דברים כו, ב-ג]

איש ישראל מודיע לכוהן שהוא בא אל הארץ. ומתי הוא מוסר את ההודעה הזאת? לא לאחר כיבושה של האדמה, אלא כאשר הוא כבר נהנה מהפירות שלה. "באתי אל הארץ". האדם בא לארץ – אך לא בא מהארץ. המילים שהאדם חוזר ואומר בטקס הביכורים בכל שנה בבית המקדש מזכירות לו שהוא לא מכאן, אלא ממקום אחר שממנו יצא. בזמן שהאדם מגיש לכוהן את הפירות שצמחו מן הארץ, הוא מודיע לכוהן שהוא עצמו איננו אחד הפירות האלה. הוא מחוץ לארץ.

לאחר הגשת פירות הביכורים לכוהן במקדש, ישנו טקסט ארוך נוסף שעל המגיש לומר:²⁵

וְעִנִּיתָ וְאָמַרְתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲרָמִי אֲבִד אָבִי וַיְרֵד מִצְרַיִמָּה וַיִּגְרֶם שָׁם בְּמִתִּי מֵעַט וַיְהִי שָׁם לְגוֹי גָּדוֹל עָצוּם וְרַב. וַיִּרְעוּ

אֶתְנוּ הַמִּצְרַיִם וַיַּעֲנוּנוּ וַיִּתְּנוּ עָלֵינוּ עֲבֹדָה קָשָׁה. וְנִצְעַק אֶל ה' אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ וַיִּשְׁמַע ה' אֶת קִלְנוּ וַיֵּרָא אֶת עֲנִינוּ וְאֶת עֲמָלְנוּ וְאֶת לַחְצוֹנוּ. וַיּוֹצֵאנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֵרַע נְטוּיָה וּבִמְרָא גָדֹל וּבְאִתּוֹת וּבִמְפִתִּים. וַיְבִיאנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֲרֶץ זָבַת חֶלֶב וּדְבָשׁ. וְעַתָּה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשֵׁית פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִּי ה'. [דברים כו, ה-ז]

הסיפור הלאומי כולו בשישים ושלוש מילים. "ארמי אבד אבי" – כלומר, אנחנו נושאים את הגנים הלאומיים של בני ארם, משם יצאנו לדרך. אז באנו למצרים, וממצרים השתחררנו, ורק לבסוף באנו לכנען – למרחב שבין ארם לבין מצרים. הסיפור העברי הוא סיפורן של שתי יציאות, יציאת ארם ויציאת מצרים. ויש לשים לב למה שאין בטקסט הקצר הזה: כל תקופת האבות נעדרת ממנו. כביכול דילגו האבות מארם היישר למצרים. בלי לעצור בדרך בכנען, בימי אברהם, יצחק ויעקב. כאילו מאות שנות האבות נשלפו החוצה מהסיפור הלאומי, ובכך שונה הסיפור לכלי היכר. סיפורי האבות של ספר בראשית הם לכאורה הסיפורים שנותנים ליציאת מצרים של ספר שמות את הטעם של שיבה הביתה. סיפורי האבות והאמהות מחזקים את תחושת הילידיות. אבותינו היו בכנען, ובני בניהם שבו לכנען, לארץ אבותיהם, ארץ אבותינו. ומובן שלא מקרה הוא, שדווקא הסיפורים הללו הושמטו מהטקסט שנאמר בשעת הגשת הביכורים. "מקרא הביכורים" מנסה להדגיש את העובדה שהיהודים אינם ילידים בארץ. אנחנו לא מכאן, כך מצווה משה את העם לומר בכל שנה מחדש.

הטקסט העתיק של מקרא ביכורים הוא היפוכו של הטקסט שכתבו האבות המייסדים של מדינת היהודים – מגילת העצמאות:

"בארץ-ישראל קם העם היהודי, בה עוצבה דמותו הרוחנית, הדתית והמדינית, בה חי חיי קוממיות ממלכתית."

כותבי מגילת העצמאות, בהשראתו של דוד בן גוריון, ניסו לעצב תודעה לאומית חדשה. תודעה לאומית ילידית על פי המתכונת האפלטונית. העם היהודי קם בארץ ישראל. אך ישנו פער ניכר בין הטקסט הציוני לבין הטקסט המקראי. מגילת העצמאות היא היפוכו של מקרא ביכורים. מקרא ביכורים השמיט את האבות שישבו בארץ. בן גוריון השמיט מסיפורו את העובדה שהאומה נוצרה בחוץ לארץ. השאיפה הציונית לנרמל את התודעה היהודית חייבה פרשנות מחדשת למקרא, ועל פיה העם צמח מתוך הארץ.²⁶ כמו אצל עמים נורמליים אחרים, הציונות מקדמת סיפור על הולדתו של עם ישראל מהאדמה שעליה הוא אמור לחיות את חייו. סיפור שעל פיו הציונות איננה אלא שיבה אל אותה האדמה.

אפלטון תיאר את התודעה הלאומית הרגילה: על אומה לספר לעצמה שהיא צמחה מתוך האדמה. משה מנסה לעצב תודעה לאומית שאינה רגילה: באנו אל האדמה, שלא נולדנו בה. הסיפור הלאומי שאינו נורמלי הוא כלי שמטרתו לעצב אופי לאומי המתעלה מעל הנורמליות. מדוע חשוב למשה להדגיש שהעם איננו עם ילידי? משום שהסיפור שעל פיו אנחנו, עם ישראל, מהגרים בארץ ישראל, אמור לקבע בתודעתנו רגישות מיוחדת כלפי מהגרים אחרים.

תחושת הגרות שהתורה שותלת בתודעת העברים היא המנוף החשוב ביותר שלה לעיצוב רגישות כלפי הגרים. לא מעט פעמים מצמידה התורה את זיכרון הגרות והעברות למצווה העוסקת בזכויותיהם של גרים ועבדים. "וְגֵר לֹא תוֹנֶה וְלֹא תִלְחָצֶנּוּ כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם"²⁷ "וְגֵר לֹא תִלְחָץ וְאַתֶּם יָדַעְתֶּם אֶת נַפְשׁ הַגֵּר כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם."²⁸ ובספר דברים חוזרת ונשנית התביעה לרגישות כזאת יותר מאשר בכל ספר אחר בתורה.²⁹ טיפוח זכר הגרות של העם משרת את טיפוח האופי המוסרי שלו. אפלטון, כמייצג של התודעה הלאומית הרגילה, מעצב סיפור לאומי המשרת את הצורך בתעוזה לאומית. משה, המייסד תודעה לאומית בלתי רגילה, מעצב סיפור לאומי המשרת את הצורך ברגישות מוסרית.

יש מכנה משותף לשני הסיפורים האלה. שניהם חותרים לאותה מטרה – להשאיר את העם על האדמה – ומאמינים שמצאו את הכלי להשיג אותה. אפלטון האמין שתעוזה הלוחמים תגרום להם להגן על האדמה ולהישאר עליה. משה האמין שהיכולת לשרוד בארץ הקדושה איננה מותנית בגודל התעוזה של הלוחמים נגד אויבים חזקים, אלא ברמת הרגישות של העם ביחסם לתושבים חלשים. אם בני העם יאמינו שהם גרים – אם יפתחו רגישות כלפי גרים אחרים – יהיו זכאים לרשת את הארץ. רק אם העם יאמין שאינו בן הארץ, הארץ תישאר שלו.

הכול בהווה

טיפוח תודעת הגרות והערעור על תחושת הילידיות הם חלק ממאמץ נרחב יותר של משה בנאומו להשפיע על מערכת היחסים שבין העם לעברו. זוהי מערכת יחסים חידתית. כשמשה מזכיר לעם את מתן התורה, הוא מתייחס לעבר כאילו הוא הווה. הוא פונה אל בנייהם של יוצאי מצרים כאילו היו הוריהם, כאילו הם שיצאו ממצרים:³⁰

ה' אֱלֹהֵינוּ פָּרַת עִמָּנוּ בְּרִית בְּחֹרֵב. לֹא אֶת אֲבֹתֵינוּ פָּרַת ה' אֶת הַבְּרִית הַזֹּאת כִּי אֲתָנוּ אֲנַחְנוּ אֱלֹהֵי פִּה הַיּוֹם כָּלְנוּ חַיִּים.
[דברים ה, ב'ג]

משה לא מבחין לכאורה בין הדור הנוכחי והדור שקדם לו.³¹ בעיניו, הדור שקיבל תורה בחורב והדור שנכנס לארץ הוא אותו הדור. כאילו לא עברו ארבעים שנה, כאילו לא התחלף הדור, כאילו הקהל שלפניו הוא עומד ונואם הוא אותו קהל בני ישראל שגם יצא ממצרים. הוא מתייחס אליו כמי שראה, ממש בעיניו, את יציאת מצרים: